No. १३०६

Title दिनकरोद्योते परिभाषा प्रकरणं

Author दिनकर भट्ट

Extent ११ Age ×

Subject धर्मशास्त्रं

दिनकरोद्योते परिभाषाप्रकरणम्

१३०७

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ संसारचक्रे मुनयोप्यनाप्यपां सातरं सानुदूरे निवासं नेछंत्कमांतामभिमम्यपान्ते न स्था
१ महं कस्यमनोरथस्य ॥ १ ॥ सएम हूस्मः प्रथितोपि मर्त्यैव क्लिन्नपुण्यमरतिसुवाच ॥ लेमा दृधे विज्ञजनेषु विस्सैः
स्कृतिस्कृतागुरुत्वमहत्वेसाम्यात् २ ॥ बुते दिनकरः कालेपद्मेन कलितं व सामाकरणं गुरुत्वेस ज्ञेयः कालमाध
व ॥ ३ ॥ हारेष्विवनिवं धेषु जीर्णेषु सुक्षिपाग्रहः । वपसः क्षयणापैवनरसायकदाचन ॥ ४ ॥ यन्मया धवरे
माद्रीयुप्रधातेमहागजौ । तत्र मांवार एां लोकस्तीयमभिधास्यति ॥ ६ ॥ मडूप्याभि त्वमासाघकालेनेष्य
तिचंपृतः । मौनेनवाक्यामिर्वाकुर्णकं द्रूपनेनवा ॥ ७ ॥ गुणाग्रहस्वेज्ज गतीतले स्मिन्नगण्यांतरं
दृश्यतिनैवकोवि ॥ परंतु दैवस्मगतिं जाने लोको गुणद्वौगतिएरिं सजंति ॥ अथ वं ३ कालस्वनिर्णयान हेत्वात
उपाक्षयोनिर्णयः तत्र दिनं चतुर्धा ॥ सावनं स्मा दृ होरात्र मुदयाद्दोदयाद्रवेः रवेर्लिंशभुणगालिपिसंभोगएं
दृवमितिवृलस्तिलंतात ॥ चंद्रस्य सत्रभोगेनवाक्षत्रो दिवस स्मृत इति विष्णुधर्मोत्तरा च कालनिर्णयेत्तु चा
द्रस्यैवोपयोगः ॥ मासोपिचतुर्विधदिनैस्त्रिंशद्भिः । सानेमासुनासृष्टेससविशातिर्भिर्दिनैः ॥ परिशेषेषु मा
सेषु मासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृत इति ज्योतिषात् ॥ चांद्रमासोपि द्वेधा ॥ चांद्रोपिमुख्यपक्षादिः कृष्णादिर्गौणितिच
द्विधेतित्रिकांड मंडनात् ॥ तत्र मुख्याद्रिर्मुख्यः कृष्णादिर्गौण इति हेमाद्रिः ॥ माधव तु अमावास्यापरिमासा १

न तं पंचपंक्ति पौर्णमासादिमासान्तं पर्यन्तीति श्रुते कृच्छ्रप्रायश्चित्तमुख्य न्वमास्तु ॥ पुत्रकैश्चैतद्वेदविनिगमनाविरहात्तन्निषि
द्धसे च कृच्छ्रादिवृत्ते मुख्यादि मे नेचेति वृत्तादि कृत स्ववृत्यानुपपत्तेश्च । नियमविशेषं मरणविधि यो मानस
मुख्योति शास्त्रे मुख्यादिनावसरा रमांगत्वमात्मप्रवृत्तेर्मुख्यादि दिरे व मुख्ये दृष्टकं तत्त्वशास्त्रे यथोक्त सेन
॥ उक्तहेतुना मुख्याद्ये मुख्यत्वमिति ह्यावर्जित रस्यामुख्यत्वादि केचित्रिकां रसेरंगुनः ॥ कृच्छ्रपक्षादिकं मासान्त
नांगी कुर्वन्ति केचनापि पीयन्ते न तेषामपी ह्येविंधास्येदृष्टिर्णोविध्यादृष्टिपो कृच्छ्रादेर्निषेधे प्युत रतः
मुख्यादि निषेधान्न दुष्टरन्तत्स्यार्थ निषेधो भयोर्विकल्पः ॥ शिष्टास्तु । तत्र कृच्छ्रादि मेव मन्यन्ते ॥ गर्गः ॥ प्रो
ते मासोधिवा हत्त्वैप ज्ञातौ क्षावनः स्मृतः ॥ आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते । आ मुर्द्धा यावि
भागस्त्र पापस्थि तस्मिकात तथा ॥ स्मा वनैव कर्तव्या राज्ञां वाक्यपालना । कृत्स्नमङ्गः ॥ विवाह व्रतयज्ञे पुत्रौ
रेमानं प्रशस्यते । मार्तण्डोन्नुहक्रमाद्धे चांद्रमिष्टं तथाब्दिके । पितामहः दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चांद्रम
सः स्मृतः । व्रात्ये तिथि कृच्छ्रवत्कृच्छ्रादिवृत्ते मुख्यादि मेव च । दिवा तु होत्रसौ ए दिमांत कृच्छ्रे विनिर्दिशेत्
। वृक्षस्थितिधुत ते । न मवापापरि रश्मि नो मास सात् क्षालए स्मनुात्संक्रान्तिमौ एर्मा सौ यांतथैव नप वै स्पर्शी
योः । अत्र वयं नायं नियमः ॥ आस्य वा लत्ता दिविधपत्वे नवि शेषशास्त्रत्वेपि कर्म सा मा मवि षप

त्वेनृपामामसंशास्त्रत्वात् न पूर्वं शास्त्राणां सर्वबलविषयत्वेन सामान्यशास्त्रत्वेन सामान्यशास्त्रत्वात्पूर्वशास्त्राणां
२ सर्वधर्मविषयत्वेन सामान्यशास्त्रत्वेऽपि कर्मविशेषविषयत्वेन विशेषशास्त्रत्वात् ॥ अतः सर्वेषां सर्वकर्म
४ सु मासविकल्पः इति वयं ब्रूमः चैत्रादिद्वादशसंख्यापूरणे चान्द्रस्यैव तत्र मुख्यादिकृत्यादिसाधारण्यं प्रतीतिनिमि
त्तं चित्रादिपूर्णमासीयोगमासके वक्तव्यः द्वे द्वे चित्रादिनामधेयानां परिवृत्तौ तु संगमने । मासस्यैव तद्योगेषामालिकैः
षष्ट्यां सततम् मासः इति संकल्पवृणे कांना तु । मुख्या दौ स्वसाधारण्यं प्रवृत्तिनिमित्तमेषादिसंक्रान्तसमासमासा
वसेक स्वं । मेषादिस्थेऽपि वितरि योयो मासः प्रवर्त्तते चान्द्रः । चैत्राद्यः स्मृतेः पर्ण्णिद्विवेधि मासो संर
ति स्मृतिः शास्त्रान्तानचेदं प्रवृत्तिनिमित्तमधिकचैत्रादौ नास्तीति वा अतस्तस्वतं न मासत्वाभावेना
दोषात् । सुपर्वभावविवित्वसंक्रान्तेवालमासे स्याद्यामसंक्रान्तत्वात्स्वहानिर्निमित्तासहितः ॥ पहाम
या दीनां मुख्यमास संज्ञा पक्षे वयप्रयोजकत्वात् एतस्य हानिर्निमित्तवन्मासमावश्च स्वरूपे मासशब्दप्र
वृत्तिनिमित्तं ॥ अथ मलमासः । मलमासाधिमास शब्दयोरन्यतरकालाधिक्यं वा अस्य ॥ किं तु मलमास
शब्दस्य संक्रान्तत्वं द्विसंक्रान्तत्वं वा अस्याधिमास शब्दस्यासंक्रान्तत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमतेन संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा मलमासः त्रिविंशे मासे त्रिंशन्मासे भवेदितिकाठकगृह्यलल एकराशिस्थिते २

स्पैवद्वादशी द्व्यं भवेत्। तत्प्रकरणक्रिया तत्तातद्वा ज्ञेयोधिमासक इति भगरुके स्वमलमासत्वपु लादिरेवाप
दद्दर्शाद्वयं भवेदिति सुक्तेः। तत्रायं भ्रांतस्यकाले नियतो विपक्षधेरे। दृष्टानां कालनुनादीनां भावो माघपञ्चक
स्थिति। नपुंसकत्वं भवती से च पराह्नी विनिश्चयः। नपुंसकत्वं मलमासत्वं। वशिष्ठ इति शंतेषि॥ द्वात्रिंश
द्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः। इदं च ननिपतं। कस्य
द्वितीयायामधिकमासारंभ इत्यत्र कैः अधिकस्य पूर्वाधिकात् कोनत्रिंशत्त्वस्मिंशत्त्वं च विंशत्वा नाम
पि माघवेनोक्तम्॥ स्पष्टत्वं ज्योतिःशास्त्रे असंक्रांतमासो धिमासः स्फुटः स्याद्द्विसंक्रान्तमासः
क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्ये धिमासद्वयं वा रूपा सर्वेषा
लभ्य मासत्र पापे ध्येकैको धिमासः इत्यर्थः। तत्रापि पूर्वस्मिन्कालाधिकं नितिमांघवाद्यः। अधि
कमासे वर्ज्यमुक्तं हेमाद्रौ गृह्यपरिशिष्टे। मलिम्लुचस्य मासो वै मलिनः पापसंभवः। गर्हितः पित
देवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत्। सर्वपहृदिति सकाम्यपरं॥ जाबालिः॥ असूर्यो नामवे मासा नतेषु मनसे
भवः। व्रतानां चैव यज्ञानामारंभश्च समापनं। अनेन पूर्वे कृतिषेधस्तारंभस्त मास्यो हृप तस्य रः
क्रियते। अतो नित्यानामपि वैधे द्वेवा तीनारंभः॥ काम्यपरत्वा। विकमासे तस्य सपाप्यस्पर्की र

रस्यवलिधेधः। निर्वेला कानुपसंत्ता टेका लीस्वलपवादृश्यपुनमावाद्विति मलमासपवृकरणे वक्ष्यते। न
३ वानद्यां बाधिकाकल्पनं। कर्मलोकालकृतत्वेन फलाभावेता सर्पान्। अत्र मलमासेपारस्य सेलमोनिर्न
वेधनत्तृति न भर्जितव्यं। निषेधप्रवृत्तिसंधानवशमधारं भानां मासे भवानु। त्तद्दृहित कृतारंभस्याव्य
नारंभवाक्यस्य कुत्रक गृहे प्रवृत्तमलमासात् प्राप्य छास्ममे समापितं। अग्रात ने तल मासे प्रविलम्बमा
व्यमतं रापमितितत्प्र सोपक्रो नेनिपतकाल वोप्रप तान्त्रिविषयमिति माघवार्थः। वर्षं तु असमाधि
तामिमकर्मेत मासोस्मान्कृतमासियोग्यस्य प्रारब्धस्य प्रवृत्तिं वंधे समाप्तिविधापकमेत द्वितिव दूभ्र:
।यनुते भाद्रः स्यमासेप्रथमारंभएवव र्ज्यो नहि तीयारंभमसमासी पौषस्य सपत्वे कृतमाघस्या
नस्यपुनस्तदृतारंभप्रसक्तेः। कार्तिकस्य स्वपत्वेकानुमों स्येवूलापसमाप्ति प्रसक्ते मेलासात्त तमुपं
कास्यत्वोमीकारे आरंभसमाप्स्यभावे बाधकाभावात्। निमित्वेप्रतिप्रसवादेव तत्करणं सकं
वालप्रेताप्रकृद्यार्थस्वतु कास्य स्य आरंभसमा तोत्स्य विमाघतः। अधिमासे नैकंर्तव्यं श्राद्ध
माप्रकृद्यंतपतव्या। तथैव काम्यंपत्कमीवसएसपघमाहृत इति हेमाद्रौ हारीतेन प्रतिप्रसवा
तः। आभ्युदयिकप्रतिपूसवो नमगतिकविषय इति वक्ष्यते॥ मलमासवर्ज्यकर्माणि कला ३

दर्शे। अनिसमनिमित्तं यदन्नं वमहदादिकं॥ अस्मात्माधाराधारापूर्वेति येषात्रामरे रूणां। देवाएमनतरागादिप्रतिमो
जिवंधनं। आश्वमन्वी कृतिः काम्यवशो सर्गश्चनिष्क्रमः॥ एनाभिषेकः प्रयमस्के राकर्मवन्नानि च। अप्राधान
मारंभो गसा एणां च प्रवे शानं॥ स्नानं विधाहोमा मातिपन्नं देवमहोत्सवः वृतारंभ तेमासीच कास्यं काम्यं चया
मनो। एप्पश्चितं नुस वं समलमासे विवर्जयेत्॥ पराद्दानं निः काम्यपि। काम्य एतत्वेवैवनिषेधात्। अ
स्माधानमश्वं शापश्चितानाधान स नैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यत्वात्। अथ्वराःपशु सोमयानुर्मास्यानिति से
लेन क्विसत्लांतरं संभवात्। तथा च काठकगृह्यं मलेन मगति कुर्यान्नि मान्नैमित्तिकीं क्रियां। सोमयागा
दिकर्मात्तो निसाम यिमलिम्लुचे। यष्टौ सा यपरोगाधानवानुर्मास्यादिकाम्यपि। मतालया ष्टका श्रा
द्धोपाकर्माद्यपि कर्मयत्। सष्टमासवि शेषाख्याविहितं वर्जयेत् मल इति। ननु सोमयागो हौ मलमासनि
षेधो नयुक्तः। श्रुति विहितत्वसंतादैः संसातं कोचापोगादिति चेन्न। आनर्थक्य प्रमाणानां विप
रीतं वलावलमिति मायाद्यत्र श्रुतिः सावकाशा स्मृतिश्चनिरवकाशा तत्र स्मृसा विष्क्रतिवाधात्। अ
तएवमाधवविन्नाने श्वएभ्यं मपतितपजमानविषयत्वेन तत्रावकाशा पाख्यादितानि मनिमिइदं
तिपत्नपान्नै स्पेतिश्रुतेः पतितानामादि प्रतिपत्तिविधापिकपाकै तानंप्रक्षिपेद् शुन्यावतथ्यं वसुम्य

मलि० ये। कश्चाशितु दर्हे हि दृष्टैौपजन्मानेवृथामतन् इति निरवकाशस्मृत्या बाधः इत्युक्तं॥ श्रुतिविरोधकृतं च स्मृत्यप्रामाण्यं यत्र
४ श्रुतिस्मृती उभे अपि निरवकाशे तद्द्रष्टव्यं यत्र तु श्रुतिस्मृती उभे अपि सावकाशे परस्परावरुद्धे तत्र श्रुतिर
५ स्य द्वादशीभिन्नतिथिविषयत्वेन सावकाशत्वात् स्मृत्युक्तं कर्म कर्मविधायकस्मृतिस्थस्मार्तकर्मविषय
त्वेन सावकाशत्वात्तत्र स्मृतेरेव बाधः॥ अनर्थकप्रतीघातनाभावात्। न च परदैवे नैकर्मनिषेधत्वेन सावकाशा
त्तत्र स्मृतेरेव बाधः॥ अनर्थकप्रतीघाताभावात्। न च परदैवे नेष्ट्यौ न्ते नतो न दाद्धीतेति श्रुतेर्मलमास
भिन्नकालविषयत्वेन सावकाशत्वात् मलमासादिनिषेधस्मृतेश्च वसन्तादिकालकाधानविषयत्वेन
सावकाशत्वात्तत्र श्रौतकर्मणः कालबाध इति वाच्यं। श्रुतेर्मलमास्यपि न वसन्तादिनियमवाक्यार्थलेसंभवस्मृ
त्यप्रियतातिथेर्न बाधार्थत्वस्याप्यसम्भवात्। श्रुतौ चाग्न्याधानाद्यविविक्तितः। अग्न्याधानमपि सर्वकर्म
त्वपेक्षत्वात् इति केचित्। वसन्तनित्यकर्मसु अग्न्याधानाधिकारिविशेषणात्तदनित्यस्य निन्दा करणे प्रमवाधा
मावप्राप्तेरिति वहामः॥ अपूर्वपदप्रमत्तरेस्वलोपि पोऽस॥ अन्नादि देवतादर्शपूर्णमासाश्च चः स्मृतेः मार्गवामलमा
सेप्पनावनती र्थयात्रां विवर्जयेदिति वत्सस्मृतेः॥ न विद्यते अत्रादि: पूर्वं दर्शनं यत्रेति क्रियाविशेषणात्
यद्वा नाद्दिष्टिदेवताविशेषणात्तत्र देवतादर्शनं मलमासे भवतीसेतद्धर्मं मलमासेपीतिपूर्वत्रसंबध्य ४

ते । कृतपर्यन्तीर्थपात्राधिपतिः कामोपपत्तिर्नावाभवति न काम्याप्राप्यस्थितस्य पाचानुभयोर्मलिनित्वात । अतश्च
यमस्वीकृतिपर्यवानप्रस्थाश्रमपरं । कलौ तद्दर्शनेव तथ्या व्याख्यानात् संभवात्ते तुवैराग्यमातुरतामप
मा पुरुषार्थ्यं भागश्चेति वक्तारः कालः । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति जाबालश्रुतेः प्रव्रजसकृतो
दाहः । नावैराग्यमाश्रितः प्रव्रजेदत्र चर्येण प्रव्रजेत्स्वनगृहाद्वापि । वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वा पुनः स्वित
रः संगिनस्तोकैः । चतुर्थमायुषो भागमेकाकी प्रव्रजेदिति मनुस्मृतेः । नुः स्वितपदं प्रपपरं । भयभीत
स्यसंमानप्रसंगिनः पुनिरप्रव्रजीदिति भारतेनोपसंहारात् । आतुरता भयपोष्मस्यास्थितिकालीन
योरेव निमित्तता । किंचिद्रागुरतापः सर्वदा सत्वात्सत्वात् । मुख्यः स्वितरः मुकैः स्वातंत्र्यात् चतुर्थभाग
कालिके संन्यासे मलत्वात् निषेधो नामत्र । स्वस्मायुरेव संकोचात् । ब्रतीयातोप संक्रांतिस्यापे
वयत्वेणरवैः । पुण्यकालस्स्वापर्वपदामस्पुरस्वस्थितरूतिहेमाद्रौ वाराहाच्च । संनवपमापुरुषार्थ
र्थक्षणकालोपि हारिणि पुनन्मार्थस्यैव । पुनश्च रक्षिप्यामावेमनमार्थ्यः । प्रव्रजेदितिप्रतिषेधो
प संहारेण । विपरीतोपलक्षणेनैव दारुणेनि पुनमार्थप्राप्यमुख्यतुर्थभागादर्शनं संध्यायः । य
पुस्मिन्नाश्रमीनतिष्ठेत एकमपि द्विजइति वचनतदा मुख्यतुर्थभागोदारुणेनि पुनस्तं तमार्थविषयं

लाभकादिविषयं वा श्मानुरागादिकालविधेश्च वैयर्थ्यापत्ते नैतत्कालीनमसंमासे वैराग्यावेशात्। तथा चाग्निहो
२ वाक्ये वैराग्यमात्मनिरतिविशेषणं नानुरागद्वा चेति व्यर्थं तु हेमाद्रौ पद्मपुराणमसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु तदे
व संन्यसेदिहृच्छ तं न्यपा पतितो भवेदिति स्मार्तिकौ रघुनन्दनपौरव कारेण विरक्तस्य संन्यासनिषेधः कृतः।
६ सकलिविषयः। अग्निहोत्रगवालंभं संन्यासं पलपैतृकं देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पंच विवर्जयेत्
इति विषये नोपपत्स्यते। अतः कलौ वैराग्यं विना कदापि न संन्यास इति वहामः। आत्माकारे
इति निषेधो नोपपद्यते तत्॥ अतः कलौ वैराग्यं विना कदापि न संन्यास इति वहामः। आत्माकारे
प्रा श्वकीयं। नामकरणानि श्रुतिजातकनामानि वेच संस्कारसवृत्ताः। मलिन्लवेपि कर्तव्यारिष्टिका
मासाश्च वर्जयेदिति स्मृते मलेनन्यगतिं कुर्यान्निसांतेन्नितीकी क्रियापिति काठकग्रह्यपरिशिष्टश्च
त्वस्य तमलमासा मुख्यकालत्वलक्षणस्यानन्यगतिकत्वस्य नामकरणादिष्वपि संभवान्नेषां
निषेध इत्याहुः। वयं तु मलस्य मलमासस्य कालत्वमेवानन्यगतिकत्वे लाघवात्। तदभाव श्च सो
तिष्ठोमे मुख्यलांतरे सत्वा नामकरणादौ चागौणकालस्य त्वादिति नै तेषां मलमासे नुष्ठानमिति
कालादर्शाभिप्रायः। स्मृति स्पष्टदेशा विकल्पो वोपपादितादि विषया न च पारिशिष्टं स्मृतसनुरोधान्ना ५
मकरणादिभिन्नविषयमिति ध्येयं। परस्परोपसंहारे गौरकविषयत्वात्। न चैवं ज्योतिष्टोमस्यवनादेर

विशेषेण कालो नरसत्वादकरणे प्रत्यवायादिति वा। यत्तेषां कृष्णपक्षे सति तिथिमित्तकत्वादनन्यगतिकत्वमस्ति समान्यविषे
षत्वात्। अत एव सोमपायागादिकर्मणीति सामान्यविमलितस्य चरति सगतिकोदाहरणेऽपि सोमपादानं दृष्टं मावस्या
दिग्रंथोक्तं बंधे परतिबद्धः। हस्तेकोपापमूर्त्तेः। सर्वत्र तावत् सपविल्य धारणादयः वृत्ता निषेधा नास्मादिति। स्नानं
समावर्त्तनेऽप्यतिपत्र सति कांतं यत्किंचित्कर्म दृश्यते नूवोर यथाप्राप्तो ज्ञोऽस्त्वेवं वदेत्कोऽपि शपथे। दिनमेवा
चमनमपरेनकुर्वीत माससमवच्चनं पश्येति दिवोदरी चेव वचना ता। यायश्रेणी कम्य निति प्राय श्चित्तं वि
शेषणं शंकुपवायातेनोक्तं। वकृति वं धेनकृति सत्वेन काला ल नरसं भवादकरणे। दर्श एव माया
येगयायश्चित्तं तु नैमित्तिकत्वात् प्रवर्ततिवक्ष्यते। दृष्टे प्रत्यमाण्योपनिषिद्धं स्मा ख्याता नैतए प्रोए
मासी चेन्नलमासमगात्त्मापारंभणीयादीन कुर्वीत कदाचनेति त्रिकां उमंडना ता। पक्षे त्वय एके
नर्गः। नामकर्मवदर्शे विपर्यकाले समाचरेत्। अतीतपोस्य पोर्णे पापवशा लेभापि पुण्य नानन्ना
रंभविषयं प्रमाणाभावात्। एतानि च तिथिस्वामिहितीमासे क्रमात् कृत्वा निः। ज्योतिर्मासा वरप कांक्षिति
मलमासनिषिद्धान्यप्यातकाला दर्शः। तुपाकर्मोत्सर्जने वं पवित्रदर्शना र्पणं॥ अथ वा तेषां तेषां
: सर्वोत्तम वलिरक्षकाः। ईशानसेवलिर्विधेः शपनं परिवर्तने। दुर्गोदस्थापनो त्सवनो नेध्वे जोत्या

न च वृद्धिः। पूर्वं च प्रतिषिद्धमिति परस्मात्तस्माद्वै दैविकं। परं तत्र शुद्धमासे च स्वं कर्त्तव्यानीति स्मर्यः॥ वराहः॥ उपाकर्म

६ रथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं। प्रसवाहो प्रसवो जातेष्टिः पत्नुल्हेमा

6 द्रौ आषाढ्यां गः। दशाहादिमु नोत्कर्ष स्वतुर्थे पितृगादिषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे सेनदिष्टं वषादितः नत्वहितो

योपाकृतिविषयं। नेवास्ति हार्के मासानुरूपकल्वात्। तत्र मांतरविलाप्रति प्रसवे संगे लोपि कालादृशी शु

द्रशा हस्तपिंगोतेष कर्मयितल्लानकालोः। सामंते पुंसवे श्राद्धहा वेतो जातकर्मचा। तेग शांतिरलम्बे

चयोगे श्राद्धं वृतानिवाप्याप श्विलंतेनि भित्त सेव शास्त्रं वैपरत्रच। एतानि मलमासे शुद्धे वाप त्रोपस्थि

तानि तत्र कर्त्तमातीस्मर्थ। तथा चापि विधितः समुत्सयो नानुष्ठानतलः। अनन्मलमास यमः। गार्भे वा

र्षिविकेमस्मे श्राद्धकर्मणि मासिके। सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत्। तीर्थस्नाव जपो

ले सोपव वृद्धिहितिलादिभिः। जातकर्मान्तकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च। मघात्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि

च षोडश॥ चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदान जपादिकं। कार्याणि मलमासेपि नित्यं नैमित्तिकं तथा। गार्भ

पदंगर्भाधानपुंसवनाधनवलोमन सीमंतपरं। मासिके श्राद्धकर्मणि दृष्टा श्राद्धे हितेनेनिमहाने

। होमश्रौपासनः। एतयनिव विषोषतोवितिनास प्येनुपयज्ञो वेवमलमासेनुष्ठेया नि। मलेनमगतिं कुर्यो ६

न्निसां। नैमित्तिकीं क्रियां तिक्रम्य कगणे नमगतिकस्यैव विधानात्॥ तथा च तत्पिंडीकरणादिविधिमुख्यगौणका
लांतरसंभवाद्दायव्दिषय। यद्गुन समगतिकत्वविशेषणं विशेषतो विरितनि मातिरिक्तस्य। अस्मिन्नपि पक्षे
न मलमासे सपिंडीकरणादि निषेधः। मलमासे पितृन्कुर्यात् मंगलानां सपीतिशाङ्कत्वात्। जातकर्मतु
मलमासे एव। नैमित्तिकत्वात्। न चानमगतिमिति न निमित्तविशेषणं किंतु कालीयमपि वाक्यस्वरस
तस्य हीनशांसादेः प्रतिप्रसवार्थमिति वाच्यं। अपिसमयागादिनिषेधार्थविशेषणत्वस्यावश्यकत्वात्।
न चैवं मासादेः कालांतरेणावकाशत्वान्न्यायेनैव तन्निषेधसिद्धिरिति वाच्यं। न्यायेन वचनस्यैको चात्। न चैवं सोमयागा
दिकं मलमासेनेनिषेधसिद्धिरिति वाच्यं। अस्य समगतिकत्वापक्षे दर्शनार्थत्वात्। अत्र पायर मते प्यनम
गतिकविधानादेव सोमयागादिष्वापत्तिरिति देवर्षी नविशेषवैय्यर्थ्यापत्तिः। कालीयारिवाक्यस्वरसेन विधिव
लादेवमविष्यति नासमगतित्वात्। तथा पचमलमासे मनुस्मृ कालादिनावसं तसंकोचेदित्यपि सोमयागा
दे मलमासे दानवप्यनुस्मृ मां। ह्लादृशा लव दंचवै पक्तिकादृरेव आह मर्ये नवर्षां तसपिंडीकरणस्यम
लमासेविहितत्वप्रथमवार्षिकानुरोधेन कृतस्यावश्यकत्वात्। एतौ मुंसवसीमंतौ प्रधानपुंसवनादेः पु
निप्रसवादेवन दंग ग्रादृमासाविलम्बि द्वौ पुनतत्कर्णमनिसमस्त्र तपन्ना पंग ग्रा द्रूसाकृरणं यं। होग

शांतिपर्वं कर्म यो पुष्पलक्षणमिति माधवः। मरीचिः॥ रोगे चालक्ष्ययोगे च प्राप्ते ते पुंसवेपि च। पद्धतिसमुद्दिष्टं पूर्वेत्रापि च दुष्प
6 ति। समुद्दिष्टं पूर्वं संकल्पितं। पद्मपुत्रादौ जातेमयामुकं देयमिति समुद्दिष्टं। वृत्तानि एकवन्ताद्दीनि। प्रायश्चित्तं संगमस्तं
पुरुषार्थं सपूर्वं निषेधात्। मासद्वया वरयकर्मस्य होपिकात्राद्दर्शे। कर्कोटकुंभमम च हिम हालपपुरादिषु। स्मार्त्तरुद्र
7 र्दे पक्ष हरहः आरूपमाद्विमासिकं। मलिम्लुचामासमेषुमलमासं श्रा द्रुमाद्विकं। श्राद्धं च पूर्वं दृष्टे सतीर्थे सवफग
द्विषु। मेषाद्विषु वषृहानं शानं दैनं नैदिनीरेनं च पत्। गोभूतिलहिरण्यानां सधोपासनयोः क्रिया पर्वहोमश्राग्र र
णं साग्रे तिष्ठि स्वपर्वणोः नित्याग्निहोत्रे होम शुद्ध देवतातिथिपूजनं। स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्या वेपवर्जनं
तर्पणं वानिमित्तएवनिमित्ताद्भुभयन्त्र नाश्रनानुष्ठानतः समुत्रयो विधीयते॥ कौथुमिः॥ अब्दमंबुघटं द्याद
न्नं चापि पुसंचितं। सवन्नरेविहद्धेपि प्रतिमासं च मासिकं॥ मरीचिः॥ प्रतिमासं मृतानां हेषव्या द्वं वप्रति वस
रं। अन्वाद्दैच युगादौ वत्सासो हमपोरपि। मासे॥ वर्षे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं। गोभूतिलहिरण्या
नां मासेपि स्यान्मलिम्लुचे। अन्यच्च प्रतिमासं मेषे शत्वाष्टां तत्र मासे एव विधीयते। शुद्धमासे प्राप्नुवन्त।
महालयश्चाद्धे युगादिश्राद्धं यथा चपोद्दशीपरः। यथा न्वयोद्दशी श्राद्धं श्राद्धमपि चपोरशांतिगर्भे सो
पसंहाराद्। नभोवाय नभमपोस्योवामलमासोपहो भवेन निसमः। विष्णुपोत्श्न स्याद्भम तत्रैव पुनर्पवमरति

नागरखंडे मलिम्लुचस्य निषेधात्। अत्र सर्वमासिकं मासमृते कर्त्तव्यमिति स्फुटं तन्न पुत्रैर्वर्षे वर्षे तु यत्कृत्यं मातापित्रोर्मृतेऽह-
नि। मलमासेन कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथायेति येन वृत्तेन मलमासेन निषेधात्। असंक्रान्ते हि कर्त्तव्यमासिकं प्रथमं मृते हि-
ज्ञेः। तथैव मासिके श्राद्धं प्रायेऽपि करणं तथेति हारीतेन प्रथममासिकमात्रोक्तेश्च। अतः प्रथममासिकं मलमासे एव
द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्ध एव। कालादर्शेऽपि अवश्यं पैतृकं क्षेप इति माधवमते मासपराके हि पञ्चदशमासद्वरम्॥
वयं तु हारीतीयेन मासतो निषिद्धस्य प्रथमाब्दिकस्य प्रतिप्रसवमात्रं क्रियते नापि संक्रान्तनियमः। संक्रान्तपतिसे ख्याता
स समवृत्तोक्तनिषेधेन मासमासनिषेधेन वा प्रथमाब्दिकस्य मलमासे पञ्चप्राप्तिर्नियतप्राप्तेरभावात्। अतो मा-
सपक्षतिथिदृष्टे योपस्थितिः क्रियते हनि। प्रसवस्तु तथाकृतं स्यात्। तत्र एतेनैव दुरितेन तत्राद्येन शुद्धमासे प्राप्तस्य प्र-
थमाब्दिकस्य न किंचिद्बाधकमस्ति। अतः प्रथमाब्दिकं मासमृतेऽपि कर्त्तव्ये न च प्रसवद्वादशमासिकार्यपिंड-
क्रियामुक्तेः॥ कश्चित्तु योऽदर्शेऽपि स्याद्दायं पुंसां तु वसुरमिति लघुहारीतोक्तेर्नाद्याब्दिकं शुद्धमासे इति वाच्यं
। माधवादिमतेप्यपिशब्दस्यैवकारार्थत्वावश्यकत्वात् आद्याब्दिके तादृशवचनाभावे माविरोधात्॥ द्वादशेऽन्यपो-
शे वा मासिकान्तरसमर्थः। कृतुवार्षिकमासस्याधिकत्वे द्वादशसत्पर्वः। न चापि शाद्यात् द्वितीयादिवार्षिकेऽपि मास-
द्वयं विधीयतामिति वाच्यं। समवृत्तोक्तमलमासनिषेधस्य निर्विवादत्वात्॥ किंच॥ आब्दिकप्रथमप्रयसान्त

कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे चतुर्दशे वा मासे कुर्वीत पुराब्दिकमिति यमोक्तेः प्रथमाब्दिकस्य मासद्वये तु प्राप्ते मलिम्लुचे संप्रा
८ प्त इत्यवधपः। त्रयोदशे तीत्त इत्यर्थः। अनुते मासप्रादिमिरस्य वाक्यस्य प्रथमाब्दिकं मलिम्लुचे संप्राप्ते एव कुर्यात् तापुन
राब्दिकं द्वितीयाद्विकार्षिकं च तु द्वादशे एव कुर्यादित्यर्थः। सावनसंज्ञवर्षेत आब्दं तत्र मते हनीति पैठीनसिना वार्षि
९ काहानि निषेधादित्युक्तं तत्र। अमावस्या तु तोयादि वार्षिकं परत्वेनाप्युपपत्तेः। यत्तु अन्ते तन्महो न वर्धेत न छिंद्यादि
तु मासद्वये पि कुर्यादिति व्याख्यानात्। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि। मासद्वये पि तत्कुर्याद्याघ्रस्य च वचनं प
थेति गालवोक्तेः प्रति मासं मृताहेव श्राद्धं पक्षे तिव त्रयं। मघादौ च युगादौ च तन्माशौच भयो रपीति मरीच्युक्तेः
कालादर्शोप्येवं वार्षिकं मासद्वयेपि भवती माहतन्नहारीतोपगत प्रथम शब्दस्य समवृत्तोक्तनिषेधस्य च वैयर्थ्या
पत्तेः। माधवादिमते तु गालवादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिर्दुर्वापितेवाक्यतः प्रथमाब्दिकविषयाण्येतानि वाक्यानि
पतु निर्णयामते यं उवेजं मलसंक्रांतेपि उत्तं युक्तं प्रति संवत्सरं श्राद्धमेवं मासद्वये पि चेति वृद्धपाराशरोक्तेर्व
स्थिरस्कंत तन्निर्मूलं सर्व निषेध वतुन्तेः। समलत्वेपि मासद्वयगत मासाब्दिकं प्रथम वर्षे एव प्राप्त मिति तत्रै
वा संक्रांते पि य वर्जनं विधीयते तथाच द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्ध एवेति ऋ द्धस्य तु प्रथमाब्दिकमपि शुद्ध एव॥
असंक्रांते द्विकर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः। हारीतेन द्विजोक्ते इति विवादमतः। मलमासमलाब्दिकमपि मास ८

द्वयेकार्यं । मलमासमतानोतु अशेषस्मृतिवचनैर्मलमासे श्रुतकार्येनामेधानुकरणवचनेनेति भगवद्भिः । अत्रापि नियमपरिसं-
ख्येयोरसंभवात् प्रथमाब्दिकवन्मलमासेऽप्यवश्यं ज्ञेयाद्द्वितीयेषु मासेषु केचिदेवं नीर्णेन मासमिति केचित् ॥ तन्नानिम-
त्तैमित्तिके कुर्यात् इयतः सम्मलिम्लुचेऽतीर्थमासं तु गजच्छायाप्रेतप्रादं तथैव चेति वचनस्मरणैः पौगादिकं मासिकं
चोमासं चापरपक्षिकं । महालयादिकं नैमित्तिकं च कुर्यात् मासद्वयेपि चेति स्मृतिवद्भिः कोकेष्वेतन्मतं चैवमासा-
नावानरा । विनाशावारोपर्वं तीर्थे प्रवेशादिने मासं कृत्वा पुनः शुद्धमासादिने कुर्यादित्यर्थः । कालादर्शस्तु
पलक्षणत्वैनमासेयपः । अपरपक्षो महालयपक्षिणः । पर्वहोमः स्थालीपाकः आग्रयणमित्यादिरनुष्ठानं मलमा-
सेजीर्णोद्धारमासाभविषयं पुष्टीमासाग्रहणाधानवानुर्मासादिमकीति एवमौककाकृगृह्येसगतिकथोक्तेः
'अमदृष्टा द्विवर्जनानुष्ठानं गृहमते नोक्तं । आद्यमते निषेधे च नुष्ठेयाभावात् ॥ क्षयमासेप्येवमेव निर्ण-
यः । रविसंक्रमहीनपौवकर्मावकर्मविधिः स्मृतः । स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेप्येवमेव निर्णयः । रविसंक्र-
महीने यो वर्मो वर्मविधिः स्मृतः । स एव तु द्विसंक्रान्ते मलमासेप्यरी । इति रत्नकारक गृह्यात शुद्धमासम-
तस्मस्यपमासाब्दिकमप्रतौ तु पक्षोक्तिर्येः एवमोर्धमनः । सैव पूर्वमासस्यगाशास्त्रेत एर्धवेदुत्तरमासस्या-
त दुक्तं हेमाद्रौ । तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयार्धे तदुत्तरः । मासाविति तु धीमद्भिः सौ क्षयमासस्य मध्यगौ । म

मासव्रतं तेभाद्रीपासे ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते गुरुसार्वपुंतानि च । कत्रपालिंशद्रूपानि दातव्यानि दिने दिने । त्रयस्त्रिं
शद्रूपान्नं कांस्यपात्रे निधाय च ॥ सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् । विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणा
शनः ॥ अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु । मंत्रेणानेन पोद्घाच्चय त्रिंशद्रूपकान् । प्राप्नोति विपुलां ल
क्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंभवः । मलमासवर्षे गुरुकाव्यलादावपि वर्ज्यं । बाले वाथ द्विवार्द्धे गुरौ वाल्लंगते गुरौ । म
लमासे इव तेषु निवर्जयेद्देवदर्शनमिति हारसमनूक्तेः । वत्नशाते । बालः गुरोदिवसदृशाकं पंचकं चैव वृद्धः प
श्चाद् ङ्कं त्रितयमुदितः पंसमप्रोक्तमेणा । जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्ये । शिशुस्तौ ह्यौ वृद्धो कौ दि
दिवसदशकैं चापरे सप्तराजे । गर्गः । गुरोर्गुरुः प्राक् पश्चाल्लो विंध्ये दशावेति सप्तरातं । वंगे बुहूणेषु षस
प्तपंचरोमे चंद्रे शत्रिदिनं वदंति ॥ अथ गुरुकालादौ निषिद्धस्य प्रतिप्रसवः । काशीखंडे नत्रस्त्रौ लोद्दृप
क्रतो दृशो विश्वेश्वरालये यापवीदानो दान पोंगापापांच श्रीशैले महत्याद्रूपे । रुद्रगरुडगणं वसो तद
वो न विद्यते । एतस्सर्वं काम्यकर्मविषयं । नित्यमतिप्रसव यसर्वत्रोक्तेरिति कश्चित् । काश्यादि
प्रयुक्तावश्यकाय देवविश्वेश्वर दर्शनादौ प्रतिप्रसवो वेधानेन चारितार्थात् ॥ प्रसंगात् सिंहस्थगुर्वादा
वुच्यते । लल्लः । नीचस्थे वक्रसंस्थे प्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संमासोदेवपात्रावृत्तनियमविधिः

कर्णवेधस्तु दिष्टा ।। गौ जीर्वं ध्येगतानां प्रतिपन्नन विधिर्वास्तु देवप्रतिष्ठावत् ।। सद्भिः प्रपन्ना त्रिदशाधिपतिगुरौ सि
द्धराशिस्थिते चाशुधानचन्द्रावृत वेधदीक्षाद्विवाहयात्राश्च वध्वप्रवेशं ।। न गुरुकूप त्रिदशाधिपति ष्ठाव हस्तनीति
तं गते न कुर्यात् ।। द्विक्षाणां त्रिकीवेदिकी व ।। मासद्वयमतु ।। कुनुर्मासद्वये न सान्नत्रये लायनं सस्तंनतद्द्वयेन
भवेदद्वः सदेवानां दिने भवेदितिहा तस्मात् दृष्टानां ।। सद्विविचन्द्रः तो रक्षैति द्विविधो विपद्विधः ।। वद्यारु
तव इति क्रतेः मगादि राशि द्वय भोनुभोगात् इति वः स्मृः शिशिरो वसंतः ।। ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्
हेमंत नामा कथितः षडृतुरिति मोतिषात् तन्त्रवादि श्रैराधारं भः ।। मधुश्च माधवश्चवासंतिकावृतू रसादि
क्रतेः ।। सौर एक मीनादं मोमेषा रमो वा मीनमेषयो मेषवृषयोर्वा वसंतऋतुरिति वो ध्यापमोकः त्रिकांशमंत्रनः
श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।। तद्भावेनु सौरर्तु श्विति ज्योतिर्विदां मतं ।। वर्षास्तु एवेति ले
शपद्माद्येनु चतुर्मासात्मको वसुरि सत्कर्मभिताश्चएपं ।। नमयनं तु सौरर्तुत्रियपविशेषात्मकं शिशिराद
र्वमतु नपमुत्तरायणमानुर ।। हक्ष्वमरं ।। भवति दक्षिणायनमृतु नयं निगदितारजनामहस्तांचसे
ति ज्योतिषात् ।। तस्मादादिसः षण्मासान्दक्षिणेति षडुत्तरेनेतिनैक्षिायषट्कृतेः समवृतः ।। देवतानामन्ना
यादिप्रतिष्ठादृष्ट्वा वौ दक्षिणाभिमुखे कुर्वन्नात फलमवाप्नुयात् ।। दैवोन्नमसंतिता यो ।। मातमेरववाणे

ल

नेरासं हन्निविक्रमाः मदिरा स्तुरहंतरिवस्थायां वै दक्षिणायनेऽनुत्तायुरुषमता स्तुद्दीनां नुदक्षिणायने निषेधः।
१० यजुरालमालापांसौम्यायने कर्म शुभं विधेयं पंचकं हितं तन्नवत्तदक्षिणे तौ चतिवाकां तत्र तुलायुरुषा हि विषय
10 शुभयदेनविवाहादि मांगलिकमौपनयनादि हितं मारणोच्चाटनादि। अथ कालः पंचधा सौरवहस्पति
सावनशशधरमासास्कृत्तिकाः क्रमेण स्युः। मानुषपातालानुलविमलवदंगाद्यवत्सरः पंचेताकर्वे हात
मानुलादिशब्दोल्लेखे हृर्वदिनगणनापरः। बृहस्पतिर्वातेन त्रैविध्यमुक्तं चांद्रसावनसौरगणमासानां
लुप्यते हतः। चांद्रसावनसौरार्क्षनयः संवत्सरः अपि वार्हस्पसंवत्सरः। कदाचिन्मलमासवृद्धिको
भवति तदुक्तं मुनरसौरेगुरोर्मध्यमसंक्रांतिहीनो यश्चान्द्रवत्सरः। अधिसंवत्सरस्तस्मिन्कार्यं येन
एवं त्रयं वर्जनीया प्रयत्नेन पूर्तिष्वा सर्वेनाक्षिकानां॥ स्फुटसंक्रांतिहीनश्चैकेष्वाहुरधिमासवत्। ना
स्तत्राकृत्योपयोगीति माधवः। तत्र चांद्रसंवत्सरषष्टिभेदाः। प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ
प्रजापतिः। अंगिरा श्रीमुखो भावो युवा धाता तथेश्वरः। बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमो वृषभस्त
था चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः। सर्वजित् सर्वधारी च विरोधी विकृतः खरः। नंदनो वि
जयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ॥ हेमलंबो विलंबी च विकारी शार्वरी प्लवः। शुभकृत् शोभनः क्रोधी वि १०

श्वानरूपः प्रभवौ। पूर्वंगः कालकः सौम्यः साधारणो विरोधकृत्। परिधावी प्रमाथी च आनंदो राक्षसोऽन
लः। पिंगलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थो रौद्रदुर्मती। दुंदुभी रुधिरोद्गारी रक्ताक्षः क्रोधनः क्षय इति गौ
णैः। साम्प्रतं। सौरेत्सर्वत्र कर्मादौ चांद्रसंवत्सरं स्मृतं नामंपस्मादृत्सरादौ प्रवत्तिलसकीर्तिताः प्र
भवादिषष्टिसंवत्सरेषु द्वादशपंचकमेघा लंनाममपंच कंनामानि चवत्सवैव तेसंवत्सरस्तु प्रथमो
द्वितीयः परिवत्सरः इद्वावत्सरस्तृतीयश्च चतुर्थश्चानुवत्सरः। इद्वत्सरः पंचमस्तु ततस्तेषां युगसंज्ञ
कः। विष्णुधर्मे संवत्सरेषु दानं तु रुणं तिलदानं महाफलं। परिवत्सरे तथा दानं पवानां द्विजसत्तमा इद्वा
वत्सरे चव स्नानं धान्यमानं चानुवत्सरके। इद्वत्सरे तु साधिदानं प्रोक्तं महत्फलं। तिथयः षोडशऽमा
दिपौर्णमास्यंता या एव शास्त्रेऽनः कलाः। तिथयः सौः समाख्याता याेः शैवनने इति स्कांदे॥ इ
ति श्रीमद्रामेश्वरसूनुश्रीमन्नारायणकृतश्रीमद्गमकृत्स्नात्मजद्दिनकरमहक्षेते द्वितीयकोद्यो
तेपरिभाषाप्रकरणं॥ ॥

शिवकरोद्योत ३००